

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
ARXEOLÖGİYA VƏ ETNOQRAFİYA İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

PƏRVİZ PAŞA OĞLU QASIMOV

**ŞİMALİ AZƏRBAYCANIN TUNC DÖVRÜ KURQAN
DƏFN ƏNƏNƏSİNİN MƏDƏNİ MƏNSUBİYYƏTİ**

5505.02 – Arxeologiya

**tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKI-2017

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun "Elmi ekspozisiya" şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Qüdrət Seyfulla oğlu İsmayılzadə**
tarix üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Hidayət Fərrux oğlu Cəfərov**
tarix üzrə elmlər doktoru, professor

Bəxtiyar Məzahim oğlu Cəlilov
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Aparıcı elmi müəssisə: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
"Ümumi tarix" kafedrası

Müdafiə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu nəzdindəki 5505.02 - "Arxeologiya" ixtisası üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiyaların müdafiəsini keçirən F/D. 01.171 sayılı Dissertasiya Şurasının "____" _____ 2017-ci il tarixli iclasında saat "____" də keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az.1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 115.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat "____" "_____" 2017-ci ildə göndərilmişdir.

F/D.01.171
Dissertasiya Şurasının
elmi katibi:

Səfər Hüseyn oğlu Aşurov
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Arxeoloji abidənin mədəni mənsubluq problemi daim arxeologiyanın əsas tədqiqat sahələrindən biri olmuşdur. Xüsusilə, müəyyən qəbir tipinin və bu tiplə bağlı olan dəfn ənənəsinin dövrə və regiona görə hər hansı konkret arxeoloji mədəniyyətə münasibətinin aydınlaşdırılması xüsusi arxeometrik araşdırmaların nəticələri üzərində qurulur.

Əgər, XIX əsrin ikinci yarısından XX əsrin 60-cı illərində Şimali Azərbaycan ərazisində kurqanların tarixlənməsi əsasən dəfn inventarındakı artefaktların müqayisəli təhlili əsasında aparılırdısa, Üçtəpə kurqanının tədqiqindən etibarən bu işdə radiokarbon analizlərdən daha çox istifadə edilməyə başladı. Az saylı olsa da, radiokarbon analizlərinin nəticələri Şimali Azərbaycan tunc dövrü kurqanlarının həmdövr arxeoloji mədəniyyətlərin mərhələlərində tutduğu yerin müəyyən edilməsinə, kurqanların müəyyən tarixi dövr çərçivəsində tipləşdirilməsinə daha geniş imkan verdi və eyni zamanda bu istiqamətdə təhlilə ehtiyac yaratdı.

Müasir arxeoloji nəzəriyyədə (“the archaeological theory”, bəzi hallarda bu sahəni “the theoretical archaeology”–“nəzəri arxeologiya” da adlandırırlar) “kurqan” termininə müəyyən abidə tiplərinin relevantlığı, kurqan tipli qəbir abidəsinin informativliyi və daşdığı informasiyanın çeşidləri: kurqanların sakral, sosial, coğrafi oriyentir və digər mənalara ehtiva etməsi, kurqan tipli qəbir abidəsinin dövrlərə və regionlara görə konvergent, polisentrik və ya monosentrik yaranma mərkəzləri, genezis prosesləri problemi qaldırılmışdır.

Arxeoloji nəzəriyyədə mədəni mənsubiyyət problemi həmçinin, özündə aşağıdakı iki aspektin aktuallığını da ehtiva edir. Birinci, arxeoloji mədəniyyətin, o cümlədən, müəyyən qəbir abidəsi ənənəsinin daşıyıcılarının lokal, regional fərqlər əsasında etnik xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi və bu fərqlərin tipləşdirilməsi.

İkinci, arxeologiya ilə linqvistika arasında münasibətin (“etno-linqvistik mənsubiyyətin”) mümkünlüyü. Dar kontekstdə, tarixi abidə tipinin (konkret halda kurqan tipli qəbir abidəsinin) etno-linqvistik definisiya kimi çıxış etməsi məsələsinin təhlili.

Bu baxımdan Şimali Azərbaycan ərazisində son xalkolit (eneolit) və tunc dövrü kurqanlarının arxeoloji nəzəriyyədə mədəni mənsubiyyət

məsələsinin əsas sadalanmış aspektlərinin təhlili xüsusi aktualıq kəsb edir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Azərbaycanın tunc dövrü kurqanlarının araşdırılması üç tarixi mərhələdən keçmişdir: Rusiya imperiyası dönməsi (XIX əsrdən XX əsrin 20-ci illərində), Sovetlər və müstəqilliyə keçid dövrü (XX əsrin 20-ci illərindən 90-cı illərin əvvəlləri) və müstəqillik dövrünün müasir mərhələsi. Təqribən, 130 ili əhatə edən bu zaman ərzində Şimali Azərbaycan ərazisində müxtəlif dövrlərə aid yüzrlə kurqan tipli qəbir abidələri tədqiq edilmişdir. XIX əsrin primitiv metodlu tədqiqatları ilə başlamış və yüksək texnologiyaların cəlb edildiyi arxeometrik metodların istifadəsi ilə aparılan müasir dövrün araşdırmaları nəticəsində, Şimali Azərbaycanın tunc dövrü kurqanlarının informativ bazasının formalaşdırılması üçün yetərinə faktiki material toplanmışdır.

Artıq müstəqillik dövründə toplanmış materiallar əsasında Şimali Azərbaycanın müxtəlif regionları və tunc dövrünün müxtəlif mərhələləri, konstruktiv və dəfn elementləri üzrə kurqan tipli qəbir abidələrinin t.e.d., professor H.Cəfərov, t.e.d. T.Axundov, t.e.n. M.Hüseynova, t.e.d. N.Müseybli, t.ü.f.d. F.Quliyev tərəfindən təsnifatları aparılmışdır.

Xüsusilə, XXI əsrin əvvəllərində Ağstafa rayonunda t.e.d. N.Müseyblinin rəhbərliyi altında bütünlüklə Soyuqbulaq kurqan nekropolunun və nekropolda son xalkolit dövrünə aid Cənubi Qafqazda ən qədim kurqanların kəşfi dünya arxeologiyasında kurqan tipli qəbir abidə ənənəsinin yaranma tarixi və “vətənləri” mövzusunu yenidən nəzərdən keçirməyə ehtiyac yaratdı. Son araşdırmaların nəticələri, nəinki Azərbaycan, hətta, Qərb və Rusiya tədqiqatçılarına Şimali Avrasiyada ilk kurqan dəfn ənənəsinin yaranma ocağına Şimali Azərbaycanın da daxil olduğunu etiraf etməyə əsas vermişdir.

Amma, bununla yanaşı Şimali Azərbaycan ərazisində müxtəlif tarixi mərhələ və regionlar üzrə tunc dövrü kurqanlarının arxeoloji nəzəriyyə baxımından mədəni mənsubiyyət probleminin aspektlərinə yönəli xüsusi geniş tədqiqatlara tələb yaranmışdır. Xüsusilə, arxeoloji nəzəriyyədə mədəni mənsubiyyət probleminin linqvistik atribusiyanın mümkünlüyü aspekti xüsusi tədqiq edilmədiyindən əmələ gəlmiş boşluğu istər sovet, istərsə də post-sovet məkanında köhnəlmiş primordialist, irqçi mahiyyətli metod tərəfdarlarının, məsələn, M.N. Poqrebova, Y.Y.Kuzmina, N.A.Nikolayeva, A.V.Qnuni, A.Simonyan və

d. bu kimi tədqiqatçıların Cənubi Qafqazın tunc dövrü kurqanlarının etno-lingvistik mənsubiyyəti barədə mübahisəli və spekulativ mülahizələrlə bol olan əsərləri doldurmaqdadır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi – Azərbaycanın tunc dövrü arxeoloji mədəniyyətlərinin xarakterik elementi olan kurqan qəbir abidə tipinin klassik və müasir nəzəri arxeologiyanın mədəni mənsubiyyət kimi əsas probleminin aspektləri kontekstindən təhlilidir.

Dissertasiya işinin əsas vəzifələri sırasına: müasir arxeologiyada “kurqan” terminin semantikasi və etimoloji problemləri, kurqan tipli qəbirlərin arxeoloji təsnifatda yerinin müəyyənləşdirilməsi, kurqanların klassik və müasir tədqiqat metodlarının tənqidi və təhlili, kurqan tipli qəbir abidəsinin daşdığı informasiya barədə fikirlərin sistemləşdirilməsi, konkret misallar əsasında ilk, orta və son tunc dövrünə aid Şimali Azərbaycan kurqanlarının tarixi mərhələ və regionlara görə xüsusiyyətlərinin göstərilməsi, həm konstruktiv, həm də dəfn kompleksi elementləri əsasında aparılmış analagoyalara görə təsnifatlar, klassik və müasir Qərb arxeoloji nəzəriyyələrində mövcud əsas problemləri, klassik və müasir Qərb və Rusiya arxeoloji nəzəriyyələrində siyasi təbiətli qərəzkarlığın şərhə, kurqan tipli qəbir abidələrinin dövrə, regiona və konstruktiv xüsusiyyətlərinə görə yeni ümumi təsnifatının verilməsi, Şimali Azərbaycanın əsasən son tunc dövrü kurqanlarına etno-lingvistik atribusiyaların verilməsində istifadə olunmuş primordialist mövqeli metodların tənqidi, kurqan tipli qəbir abidəsinin və bu tip abidəni qurmaq ənənəsinin etno-diaqnostik marker kimi qəbul edilməsi probleminin araşdırılması – daxildir.

Dissertasiyanın mənbəşünaslıq bazası. Dissertasiyanın yazılmasında XIX əsrdən başlayaraq son dövrlərə qədər Şimali Azərbaycan ərazisində çar Rusiyası (XIX əsrin ikinci yarısı, XX əsrin əvvəli: E.A.Rösler, V.A.Skinder, A.A.İvanovski, G.O.Rozendorf), sovet dövrü və müstəqillik dövründə arxeoloqlar (XX əsr -İ.İ.Meşaninov, T.S.Passek, B.A.Latnin, Y.İ.Hummel, İ.M.Cəfərzadə, S.M.Qaziyev, İ.H.Nərimanov, A.A.İessen, Q.M.Aslanov, R.M.Vahidov, Q.Y.İone, K.X.Kuşnareva, XX əsrin II yarısı – XXI əsrin əvvəli Q.S.İsmayılzadə, H.F.Cəfərov, A.Q.Seyidov, H.P.Kəsəmənli, C.Ə.Xəlilov, T.İ.Axundov, F.R.Mahmudov, Q.O.Qoşqarlı, S.H.Aşurov, İ.N.Əliyev, T.M.Dostiyev, M.Ə.Hüseynova, N.Ə.Müseiyibli, Ş.N.Nəcəfov, Z.C.Hacılı, F.E.Quliyev, B.M.Cəlilov, M.M.Hüseynov, B.İ.İbrahimov,

V.A.Əsədov, T.A.Babayev, A.M.Ağalarzadə, B.Lyonet və d.) tərəfindən tədqiq edilmiş son xalkolit, tunc dövrünün regionlar üzrə müxtəlif mərhələlərinə aid 50 kurqan qrupu, kurqan tipli abidələrin olduğu nekropol, kurqan çölləri, 100 kurqan tipli abidənin (2013-cü ilin yay – payız mövsümündə şəxsən qazıntısında müəllifin iştirakı olan Topdağdağan (Tovuz bölgəsi) kurqan qrupunun 2 kurqan tipli qəbir abidəsinin, həmçinin, 2015-ci ilin may ayında Gəncə ətrafı ərazilərdə GPS qeydiyyatının aparıldığı 62 kurqanın, həmin ildə Avey dağı ətrafında arxeoloji kəşfiyyat zamanı 3 kurqan qrupunun da daxil olduğu) arxeoloji tədqiqatların və analitik təhlillərinin əks olunduğu hesabatlardan, klassik və müasir dövrü elmi toplulardan (“Отчет Императорской Археологической Комиссии”, “Извѣстия Императорской Археологической Комиссии”, “Материалы по археологии Кавказа, собранные экспедициями Московского археологического общества”, “Краткие сообщения Института Истории Материальной Культуры имени Н.Я. Марра”, “Советская Археология”, “Краткие Сообщения Института Археологии”, “Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti/Mатериальная Культура Азербайджана”, “Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar”, “Azərbaycan Arxeologiyası” və d.), konfrans materiallarından, klassik və müasir Qərb, sovet və post-sovet məkanının arxeoloji nəzəriyyələri barədə ingilis, rus, alman, ukrayna, fransız dilli ABŞ, Rusiya, Almaniya, Fransa, Ukrayna və d. ölkə tədqiqatçılarının, müxtəlif xarakterli və formatlı elmi ədəbiyyat əsərlərindən, elektron mənbələrdən istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Təqdim edilmiş dissertasiya işində ilk dəfə olaraq Şimali Azərbaycanın tunc dövrü kurqan tipli qəbir abidələrinin dövrlərə və regionlara görə ümumiləşdirilmiş təhlili, bu abidələrin etnik, lingvistik və mədəni mənsubiyyət məsələləri haqqında indiyədək mövcud olan bütün nəzəriyyələrin tənqidi analizi, kurqan tipli qəbir abidələrinin dövrlər və bölgələr üzrə xəritələnməsi verilmişdir. Bu yöndə araşdırma, Şimali Azərbaycan tunc dövrü kurqanlarının inşaat ənənəsində xüsusiyyət və detalların yenidən qiymətləndirilməsi, interpretasiya edilməsi üçün şərait yaratmış, həmçinin, aborigen və miqrant elementlərin müəyyən edilməsi üçün kurqan tipli dəfn abidəsinin müasir arxeometrik tələblərə uyğun tədqiqat problemlərini və istiqamətlərini göstərmişdir.

Həmçinin, dissertasiya işində, ilk dəfə olaraq Azərbaycan akademik elm məkanında klassik və müasir Qərb arxeoloji nəzəriyyəsinin əsas cərəyanlarına xas müddəaların təhlili aparılmışdır. İlk dəfə olaraq, yazısız tarixi dövrlərə aid arxeoloji mədəniyyətin etno-lingvistik atribusiyasının və arxeoloji mədəniyyətin tərkib elementlərinin, ilk növbədə kurqan tipli qəbir abidəsinin etno – diaqnostik marker kimi təzahürünün mümkünüyü problemi nəzərdən keçirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasları. Tənqidi yanaşmaya, empirik və məntiqi təsdiqi tələb edən müddəalara üstünlük verən baxışlar nəzəri əsas kimi götürülmüşdür. Dissertasiyanın yazılmasında tədqiqatın analitik və deduktiv metodlarından, statistik metodlardan, xəritələşmədən, müxtəlif kurqanların və kurqan qruplarının inşaat, konstruktiv və dəfn kompleksi elementlərinin müqayisəli təhlili metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi-praktiki əhəmiyyəti. İlk dəfə olaraq Qərbin klassik və müasir arxeoloji nəzəriyyə cərəyanlarının, bu cərəyanların kontekstində mədəni, o cümlədən, etnik və etno-lingvistik mənsubiyyət probleminə verilmiş təhlilin əks olunduğu bu dissertasiya işinin nəticələri Azərbaycan tarixi, arxeologiyası və etnologiyası üzrə ümumiləşdirici əsərlərin yazılmasında, Ali məktəblərdə ayrıca bir fənn kimi arxeoloji nəzəriyyə barədə gələcəkdə yazılacaq dərslərlərin tərtibatında istifadə oluna bilər. Digər tərəfdən, yazısız dövrə aid Şimali Azərbaycanın arxeoloji abidələrini siyasi, etno-sentrist motivlərdən irəli gələrək Azərbaycan tarixi kontekstindən çıxarmağa, onlara əsassız iddialar üçün zəmin yaradan bəzi Qərb, həmçinin, post–sovet və d. ölkələrin arxeoloqları, tarixçiləri, kulturoloqları, antropoloqları və etnoloqları ilə elmi diskussiyalarda dissertasiya işinin müddəaları istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya formatında olan bu tədqiqat işi AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun "Elmi ekspozisiya" şöbəsində hazırlanıb. Dissertasiya işinin əsas müddəalarını əks etdirən elmi məqalələr elmi dövrü mətbuatda və elmi konfransların materiallarında elmi ictimaiyyətin diqqətinə çatdırılıb.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil və nəticədən ibarətdir. Tədqiqat işinə Azərbaycanın son xalkolit, tunc dövrünün müxtəlif (erkən, orta və son) mərhələlərinə aid kurqan tipli qəbir abidələrinin arealının, qazıntı sahələrinin toponimlərini, peyk–

xəritəsini, ümumi qeydiyyat planlarını, abidələrin təbii, qazıntı mərhələlərinin görünüşlərini, dəfn kompleksinin, dəfn inventarlarının təsvirini, internet üzərindən elmi məktublaşmanın skrinşotunu əks etdirən qrafik və foto şəkillərindən ibarət illustrasiyalar istifadə edilmiş, elmi ədəbiyyat və internet səhifələrinin ünvanları da əlavə edilmişdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində elmi tədqiqat mövzusunun aktuallığı və əhəmiyyəti əsaslandırılmış, Azərbaycan ərazisində tunc dövrü kurqanlarının tədqiq mərhələləri və problemin öyrənilmə səviyyəsi səciyyələndirmiş, mənbəşünaslıq bazası, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasları, elmi yeniliyi və praktiki əhəmiyyəti, aprobeasiyası, quruluşu və həcmi haqqında məlumat verilmişdir.

Dissertasiyanın I fəslı “**Şimali Azərbaycanın kurqan tipli qəbir abidələri (dövrə və regionlara görə xüsusiyyətləri)**” adlanır və beş yarımfəsilə ayrılır. Bu fəsildə ümumi olaraq xalkolitin sonundan bütün tunc dövrü daxil olmaqla, erkən dəmir dövrünədək tədqiq edilmiş kurqan tipli qəbir abidələrinin tarixi təsnifat kriteriləri və mərhələləri, xalkolitin sonu, ilk, orta və son tunc, habelə son tuncdan erkən dəmir dövrünə keçid xronoloji çərçivəsinə aid kurqan tipli abidələr nəzərdən keçirilmişdir. Bu fəslin “**Arxeologiyada Azərbaycan kurqanlarının təsnifatı və tarixlənməsi mərhələləri**” adlanan birinci yarımfəsilində göstərilmişdir ki, XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəllərində Gəncə ətrafı bölgə üzrə qeyri-elmi, talançı məqsədli qazıntıları (A.Y.İoakimov, O.Vensal, D.Berman kimi, D.Şərifov tərəfindən adları müəyyən edilməmiş “alman müəllimləri”, G.Rozendorfun qardaşı, fon Şvaynits və d. kimi) çıxmaq şərtilə, 1881-ci ildə Tiflisdə çağırılan V arxeoloji qurultaydan, həmçinin, E.Rösler və G.Rozendorfun tədqiqatlarından etibarən kurqan tipli dəfn abidələrinin tədqiqi və təhlili nəticəsində müxtəlif aspektdən təsnifatın aparılmasına başlanılmışdır. Amma, XIX əsrlə müqayisədə daha inkişaf etmiş və elmi metodologiyaya malik XX əsrin nəinki 30-cu illərinin sonunda, həmçinin, əsrin 3-cü rübündə, kurqanları dövründən asılı olmayaraq quruluşuna görə qruplaşdırmaq tendensiyası qalırdı. Xüsusi vurğulanmışdır ki, bu cür təsnifat köhnəlmiş görünsə də, bəzi regionlarda (Naxçıvan, Qobustan) tunc dövrü boyunca müəyyən konstruktiv elementlərin uzun müddət yaşadığını

göstərməkdədir. Yarımfəsildə həmçinin, göstərilir ki, XIX əsrin sonundan XX əsrin 50-ci illərin sonu üçün Cənubi Qafqaz xronologiyası müasir dövrdə qəbul edilmiş bölgüdən fərqli idi, bəzi kurqanlar (məsələn, Xankəndi kurqanları) hətta neolit və ya xalkolit dövrünə aid edilirdi. XX əsrin 60-cı illərinin əvvəllərində N.V.Minkeviç-Mustafayeva son tunc dövrünə ilkin dövrləşməni kurqanlar üzrə vermişdi. XXI əsrdə son xalkolit və tunc dövrü kurqan tipli dəfn abidələrinin dövrə və konkret dövr çərçivəsində regiona görə təsnifatı artıq daha miqyaslı aparılmaqdadır. Bu baxımdan H.Cəfərovun və N.Müseylimlinin tədqiqatları xüsusi qeyd edilir. Müstəqillik illərindən etibarən, mütləq xronologiya metodlarının artan dinamika ilə tətbiqi mərhələsi başlanır. Belə ki, xalkolit dövrünə aid 5 Soyuqbulaq, ilk tunc dövrü Şəmkirçay, Menteştəpə, Uzun Rəmə, Şadılı, orta tunc dövrünə aid Həsənsu, Menteştəpə, son tunc dövrü Topdağdağan 10 sayılı kurqanın sallama dəfni –2015–ci il üçün ümumilikdə, son xalkolit və tunc dövrü üzrə 12 radiokarbon analizi barədə məlumat artıq elmi dövriyyəyə buraxılıb.

Birinci fəslin **“Son xalkolit dövrü kurqanları”** adlı ikinci yarımfəslində xalkolitə sonuna aid Soyuqbulaq (Ağstafa rayonu ərazisi) kurqan nekropolunun bir sıra kurqanları və Seyidli kurqanının (Xaçmaz rayonu ərazisi) quruluş xüsusiyyətlərindən söz açılmış, Şimali Azərbaycanın Leylatəpə mədəniyyətinin qəbir tiplərinə aid olan bu kurqanların əsasən N.Müseylimli tərəfindən tərtib edilmiş təsnifat kriteriləri (kurqan örtükləri qalıqlarına, örtük daşlarının yerləşmə vəziyyətinə görə və qəbir kameralarının konstruktiv xüsusiyyətlərinə - materiküstü və ya yerüstü, materikdə qazılmış qəbir kameralarına görə, həmçinin sonuncunun daha 4 kriteri üzrə: çiy kərpicdən qurulmuş, adi torpaq, çay daşları düzümü ilə əhatələnmiş, döşəməsi kül qatışıq zolaqla və ya xəndəklə əhatələnmiş) təsnifatı göstərilmişdir. N.Müseylimli, B.Lyonet, X.Alməmmədov, B.Cəlilov S.N.Korenevskinin və d. Leylatəpə mədəniyyətinin qəbir abidə tiplərinə aid Soyuqbulaq son xalkolit dövrü kurqanları ilə Se Girdan (İran), Arslan təpə (Türkiyə) və Maykop kurqanları (Rusiya) arasında oxşarlığı və hətta genetik bağlılığı barədə fikirləri də öz əksini tapmışdır.

Birinci fəslin **“İlk tunc dövrü kurqanları”** adlı üçüncü yarımfəslində Kür-Araz mədəniyyəti qəbir tipinə aid kurqanlardan bəhs edilmişdir. Müasir Qərb elmi ədəbiyyatında (M. Poulmarc'h) əsasən ilk tunc dövrü üçün Cənubi Qafqazda qeyd edilmiş 5 dəfn tipindən

Azərbaycan ərazisində daha çox məhz kurqanların geniş yayıldığına qəbul edilməsi göstərilib. Göstərilən tədqiqatlara əsasən, Kür-Araz mədəniyyəti kurqanlarında dəfn kamerası “çox tipli” olub. Dəfnlərin təsvirinə görə, əsas dəfn pozası dorsaldır (arxası üstə). Amma, bununla yanaşı qeyd edilir ki, Kür-Araz mədəniyyəti dövründə Şimali Azərbaycanın şimal-qərbində fərqli bir kurqan qrupu (Borsunlu, Daşüz, Gəncə, Göygöl (Xanlar), Xankəndi, Osmanbozu, Menteştəpə, Uzunrəmə və Şadılı) mövcud olmuşdur ki, bu tip kurqanlar “kurqanaltı sərdabə” adı ilə elmi dövriyyəyə daxil olmuşlar.

Yarımfəsildə ilk tunc dövrünə aid Xaçınçay (E.Rösler), Xankəndi 103, 119 sayılı, Ağcabədi Salmanbəyli kəndi yaxınlığındakı “Üçtəpə”, Tərtər rayonundakı Borsunlu nekropolunun, “Qoşqarçayın sol sahili ilk tunc dövrü” və ya “Osmanbozu ilk tunc dövrü”, Şəmkir rayonunda Daşlıtəpə, Şəmkirçaydan qərbə, Aşağı Keçili kəndi yaxınlığındakı 1,2,3 sayılı, Goranboy rayonunun Şadılı kəndi ərazisindəki 1 sayılı, Qaradağlı kəndi ərazisindəki “Uzun rəmə”, Tovuz rayonu Aşağı Eyyublu kəndindəki Menteştəpə ilk tunc dövrü, Astara rayonunun Telmankənd yaxınlığındakı 1 və 2 sayılı, Xızı rayonu ərazisində Sitalçay qrupunun 1,2,5 sayılı, Şəkiddəki Daşüz, Qəbələ ilk tunc dövrü qrupundakı 1 və 2 sayılı, Naxçıvandakı Qarabulaq qrupunun 6-9 sayılı kurqanlarının tədqiq tarixi, abidələrin xüsusiyyətləri, oxşar və fərqli cəhətləri göstərilmişdir.

Birinci fəslin **“Orta tunc dövrü kurqanları”** adlı dördüncü yarımfəsildə əsasən vurğulanmışdır ki, əgər Azərbaycanın erkən tunc dövrü kurqanlarını yaratmış əhali əsasən Kür–Araz mədəniyyətinin daşıyıcıları olmuşlarsa, orta tunc dövründə kurqan dəfn abidələrini yaratmaq ənənəsinə malik populyasiyalar “Azərbaycanın orta tunc dövrü boyalı qabları” və ya “Naxçıvan”, digər ədəbiyyatlarda “Təzəkənd” (tarixi Qərbi Azərbaycan ərazisində daha qədim adları: Qızıl-Qaya, Qaya-Xaraba) adlı arxeoloji mədəniyyətin daşıyıcıları olmuşlar. Özündən öncəki ilk tunc dövrü ilə müqayisədə orta tunc dövrü kurqanları zənginliyi ilə seçildilər. Kurqanlarda aşkar edilmiş dəfn keramikası Üzərliktəpə və Muxənnəttəpə keramikası ilə genetik bağlı idi. Yarımfəsildə Daşkəsən rayonundakı 1 sayılı Xoşbulaq, Həsənsu, Tərtər rayonu Borsunlu 1 sayılı, Tovuz rayonunda Menteştəpədəki 54-cü strukturda aşkar edilən, Şəmkir rayonundakı Qaracəmirlə 1-6 sayılı, Naxçıvan MR Şərur rayonu ərazisindəki Dizə, Ordubad rayonunda ikinci Plovdağ nekropolundakı 25,26,30, Qobustan ərazisində Böyükdaş və Kənzə dağları arasındakı 9-14,17 sayılı kurqanlar barədə məlumat

verilmişdir. Həmçinin, kurqanların xüsusiyyətləri, apardıqları tədqiqatlar, həmdövr kurqanlarla oxşar cəhətlər, nisbi və mütləq tarixlənmə üzrə onların dövrləşməsi barədə tədqiqatçıların fikirləri də öz əksini tapmışdır.

Birinci fəslin **“Son tunc dövrü kurqanları”** adlı dördüncü yarım fəslə altı yarım başlığa bölünüb. Aparılmış tədqiqatlar zamanı son tunc dövrü kurqanlarının kəmiyyət çoxluğunu və özünəməxsus cəhətlərini nəzərə alaraq onlar əsasən fiziki-coğrafi vilayətlər və çayların sahilləri üzrə təsnif edilmişdir.

“Böyük Qafqazın cənub–şərq fiziki-coğrafi vilayəti üzrə” adlı birinci yarım başlıqda göstərilən arealın Oğuz rayonu ərazisində Qaziyeri, Sarısu (Sarıqobu), daha sonra Şəki rayonunda Ağdərə, Şamaxı rayonu ərazisində Sabirkənd və Qobustandakı son tunc dövrünə aid kurqan qrupları və ayrıca kurqanların konstruktiv elementləri, özünəməxsus cəhətləri, abidələrin tədqiqat tarixçəsi və d. aspektləri sadalanmışdır.

Yarım fəslin **“Kür dağarası çökəkliyi fiziki-coğrafi vilayəti üzrə”** adlı ikinci yarım başlıqda qeyd edilmiş arealın son tunc dövrü kurqan tipli qəbir abidləri sırasına Mingəçevir su anbarı ərazisində, Kür çayının (Mingəçevir, Topdağdağan kurqanları), Şəmkiçayın (Çinarlı kurqanları), Qoşqarçayın, Gəncəçayın (Gəncəçölü kurqanları), Kürəkçayın, Qaraçayın (Borsunlu, Şadıllı kurqanları), İncəçayın (Tərtər Borsunlu kurqanları) sol və sağ sahilləri boyunca, həmçinin, Aran Qarabağında (Tərtər rayonunda Bəyim sarov, Sarov, Xoruzlu, Hüseyinli, Evoğlu, Ağdam rayonundakı Sarıqoban, Quzanlı, Bərdə rayonundakı Sultanbud, Şatırlı və d. kurqanları) aid edilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, bu regiondakı kurqanların böyük bir hissəsi Gəncə–Qazax düzündə lokallaşmışdır. Göstərilən regionda tədqiq edilmiş son tunc dövrünə aid kurqanların özünəməxsus konstruktiv elementləri, mikrorayonlar üzrə oxşar cəhətləri ilə yanaşı onların tədqiq tarixi, qazıntı metodları, tədqiqatçıların müxtəlif kriterilərlə üzrə apardıqları təsnifatlar barədə məlumat verilmiş, mütləq tarixlənmə üçün aparılmış radiokarbon analizləri göstərilmişdir.

“Kiçik Qafqaz fiziki-coğrafi vilayəti üzrə” adlı üçüncü yarım başlıqda göstərilmiş fiziki-coğrafi vilayətin sərhədləri çərçivəsində tədqiq edilmiş son tunc dövrü kurqan tipli qəbir abidələrin (Qoşqarçayın sol və sağ sahilləri boyunca yerləşmiş, Daşkəsən rayonu–Bolçalı, Xoşbulaq, Pirsegah, Gəncəçölü–Zurnabad yolu, Paşatəpə,

Göygöl şəhərətrafi çölü, Gillikdağ, Gəncəçayın sol və sağ sahilləri boyunca, İlanlıtəpə, Ağdam rayonundakı Xaçınçayın sol və sağ sahili, “Dəmçolu–Gülyataq–Vəng (Vəngli)”, “Dovşanlı”, “Ballıqaya–Sırxavənd”, İlisu çayının sol sahilində–Xocalı çölü, “buzlaq daşı çölü”, Şuşa ətrafi–Güləblı, Qaraçıqəbri, “Kərpictəpə”, Axmaxı, Qarqarçayın sol sahili, Xənkəndi–Kərkicahan, Qarabulağ və d. kurqanlar və kurqan qrupları) konkret misallarla quruluş xüsusiyyətləri və tədqiqat tarixi göstərilmişdir. Yarımbaşlıqda müxtəlif illərdə tədqiqatçılar tərəfindən kurqanların örtüklərinin ölçülərinə, örtükaltı qəbir kamerasının və qəbirin quruluşuna, örtük və örtükaltı qəbir kamerasının qurulmasında istifadə olunmuş materialların çeşidinə, dəfn adətinə, dəfn inventarına və d. kriterilərə görə kurqanların təsnifatı və tarixlənməsi barədə fikirləri yer almışdır.

Yarımfəslin **“Lənkəran fiziki-coğrafi vilayəti üzrə”** adlı dördüncü yarımbaşlığında arealın son tunc dövrünə aid kurqanları barədə F.Mahmudovun verdiyi ümumiləşdirmələrə istinadən qeyd edilib. Belə ki, Xocalı–Gədəbəy mədəniyyətindən fərqli olaraq Talış dağlarının dağlıq zonasındakı nekropollarında böyük örtüklərə malik kurqanlar izlənilmədiyi, həmdövr Gəncə, Göygöl, Dovşanlı, Qarabulaq (müasir Füzuli rayonunda) və digər kurqanlarda oxşar xüsusiyyətlərin varlığı, Talış dağlarının dağlıq zonasının nekropollarında böyük örtüklərə malik kurqanların olmaması, nəhəng sərdabələrin isə, güman ki, Talış dağları zonasında nəhəng kurqan örtüklərini əvəz etməsi fikirləri elmi dövriyyədə yer almışdır. Baxmayaraq ki, regionda Astaranın “Baba Cəbrayıl kurqanı”, “Təngərüd kurqanı”, “Seyid Camal kurqanı”, “Vaqo” kurqan qrupu, “Baba Hümmət kurqanı”, “Bi yaylağı kurqanı”, Artupa kəndindəki Axicəbəl kurqanı, Alaşa kəndindəki 3 ədəd kurqan, Masallı rayonu üzrə tunc dövrünə aid Hişkədəre kəndində Qaraxantəpə, Qoşatəpə, Allahqulutəpə və Mirzətəpə kurqanları və digər kurqan tipli abidələr və qruplar qeyd edilib, yarımfəsildə onların dövrü və mədəni mənsubiyyətinin müəyyənləşdirilməsi üçün arxeoloji tədqiqatlara böyük ehtiyacın olduğu vurğulanır.

“Orta Araz fiziki-coğrafi vilayəti üzrə” adlı beşinci yarımbaşlıqda əsasən Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində son tunc dövrünə aid Ordubad rayonundakı Plovdağ nekropolunda və Şərur rayonundakı Yurdçu nekropolunda kurqanların ümumi səciyyəsi, xüsusiyyətləri, öyrənilmə tarixi, tədqiqatçıların regionun kurqan tipli

dəfn abidələrinin dövrləşməsi və müəyyən kriterilərə görə təsnifatları barədə məlumat verilmişdir.

Dissertasiyanın II fəslı **“Şımalı Azərbaycanın kurqan tipli qəbir abidələri müasir nəzəri və praktiki arxeologiyanın aktual kontekstində”** adlanır və üç yarımfəsilə bölünür. Fəsilin **“Kurqan” termininin semantika və etimologiya problemləri**” adlı birinci yarımfəsilində terminin hansı qəbir tipini ehtiva etməsi, terminin kökləri barədə arxeologiyada və dilçilikdə olan fikirlər, müasir dövrdə dünya arxeoloqları arasında terminin kəsb etdiyi mənə və türk dillərindən törəməsi barədə mövcud fikirlər və əks-fikirlər, hətta, ciddi tənqidlərə məruz qalmış “revizionist” baxışlar öz əksini tapmışdır.

Fəsilin **“Kurqanların tədqiqat metodları”** adlı ikinci yarımfəsilində kurqan tipli qəbir abidələrinin iki (1. Praktiki, yəni, qazıntı; 2. yenicə formalaşan analitik, yəni qazıntı olmadan) tədqiq metodları göstərilmişdir. Birinci, klassik metodun kurqanların bərpaedilməz şəkildə dağıdılmasını, ikinci metodun isə, iş prinsipi elektromaqnit dalğalarının əks olunmasına əsaslanan georadarların–maqnitometr cihazlarının istifadəsini, həmçinin, formalizləşmiş statistik hesablamaları ehtiva etdiyi göstərilmişdir. Yarımfəsildə Şımalı Azərbaycan ərazisində kurqanların birinci metoda uyğun (ikinci metod hələki istifadə edilməyib) tədqiqi zamanı istifadə etdiyi üsul və vasitələrdən söz açılmış, XX əsrin 60-cı illərindən etibarən artıq kurqan örtüyünün də tədqiqat obyektı olması, kurqanların müəyyən edilməsi üçün fitoindikativ metodlardan istifadə barədə məlumat verilmiş, kurqanların əsasən çaylara yaxın dağətəyi zonalarda lokallaşma qanunauyğunluğu, kurqanın qurulmasında ictimai əməyin hesablanması barədə mövcud mülahizələr və s. məsələlər öz əksini tapmışdır.

“Nəzəri arxeoloji təsnifatda kurqan tipli qəbir abidəsinin yeri və funksional mənəsi” adlı üçüncü yarımfəslı iki yarımbaşlığa bölünür. Yarımfəsildə müasir arxeologiyada kurqanın təsnifatda ekstramural (yaşayış məskənindən kənarında), daşınan, həm də daşınmayan elementləri özündə birləşdirən dəfn kompleksləri tipinə aid edilmişdir. Göstərilmişdir ki, dəfn ənənəsinin əsas təyinatı ölünün yaş, cins və ya sosial statusunu, dini və etnik mənsubiyyətini vurğulayaraq mərhuma münasibətin sərgilənməsi, mərhumlara qayğı–yaşayanların həyatının mənalardan birinin təqdimatı, mövcud davranış qaydalarına əməl edilməsinin qarantlarından biridir. Arxeologiyada mövcud əsas fikirə görə, kurqan –sırf yarımköçəri və köçəri həyat tərzinə və iqtisadi əsası

maldarlıq üzərində duran qədim toplumların xalkolit dövrü üçün nailiyyəti idi.

Kurqanın arxeometrik təhlili (mikrobiomorf, pedoqumus, antropoloji, arxeotanaloji və d.) regionun qədim əhalisinin demoqrafiyası, ekologiyası, gender durumunu, qədim insan populyasiyasının təsərrüfatını müəyyən edən ekoloji modeli və s. barədə tam olmasa da, əsaslı fikir söyləmək üçün yetərincə məlumat verməyə qadirdir. Arxeoloji ədəbiyyatda kurqanın qədim cəmiyyətdə mahiyyəti barədə fikirləri iki bölümdə təsnif etmək olar: rasionall (praktiki, funksional) və irrasional (dini, sakral).

Yarımfəslin **“Rasional (qəbir nişanı, yol oriyentiri, sərhəd, mülkiyyət markeri) və irrasional (sakral) mahiyyət problemi”** adlı birinci yarımbaşlığında kurqan tipli qəbir abidəsinin rasionall mahiyyətini (mütəhərrik maldar təsərrüfata malik, hərbi-mübadilə xarakterli ekspedisiyalar gerçəkləşdirən qədim populyasiyanın öz mərhumlarnın qəbir yerinin, ərazilərin:-otlaqlara-yollara olan mülkiyyət hüququnun, həmçinin, sərhədlərin qeydiyyatı) xüsusi qeyd edən arxeoloqların (N.Merpert, N.Müseybli, P.Kojin, N.Kotova, A.Gey, C.Palumbi, A.Nasirdinova, John M.O'Shea, Claire McHale Milner və d.) fikirləri sadalanmışdır. Digər tərəfdən arxeoloji ədəbiyyatda kurqan tipli qəbir abidəsinin irrasional-məsələn, şəxsiyyətin statusunun qeydi, “kainatın modeli”, “ilkın yaranışın simvolik imitasiyası”, “kult mərkəzi”, “dünyalara giriş/çıxış”, “müqəddəs dağın”, misəritmə sobasının, “mandalanın” əksi, Günəşlə Yerın “müqəddəs nikahının” simvolikası, “irrasional mədəni praktika”, hakimiyyətin təcəssümü, “dünya yumurtası” və digər mahiyyəti barədə arxeoloqların (M.Kosarev, A.Belov, S.Lyaşko, S.Korenevski, S.Berestnev, P.Kuznetsov, Y.Dançenko, H.Cəfərov, V.Tsimidanov, M.Çmixov, A.Hardinq, B.Qovedaritsa, P.German, P.Daşkovski, A.Tişkin, İ.Leonov, V.Rostunov və d.) mülahizələri mövcuddur. Həmçinin, yarımbaşlıqda ölü cəmiyyətlərdə kromlexin, lunar hörgünün kəsb etdiyi mənə barədə oxşar dual baxışlar göstərilmişdir. Beləliklə, göründüyü kimi kurqan tipli qəbir abidəsi tunc dövrünün cəmiyyətlərində həm rasionall, həm də irrasional mənə daşıya bilərdi.

“Kurqan sosial stratigrafiyanın markeri kimi” adlı yarımbaşlıqda arxeoloji ədəbiyyatda kurqan tipli qəbir abidəsinin mərhumun sosial statusunun markeri olması barədə fikirlər (Y.Çernıx, F.Kol, C.Palumbi, İ.Nərimanov, S.Berestnev, B.Piotrovski, M.Gimbutas

və d.) verilmiş, amma eyni zamanda bu fikirlərin bəzi arxeoloqlar tərəfindən birmənalı qarşılanmadığı da göstərilib. Belə ki, kurqanın mərhumun yalnız sosial statusunu göstərdiyi, amma tunc dövründə maldar cəmiyyətlərdə hələ də əmlak bərabərsizliyinin geniş inkişaf etmədiyi, bu toplumların eqlitar xarakterli olması (S.Korenevski, E.Kayzer, C.Mellori) fikiri də arxeoloji nəzəriyyədə geniş əksini tapmışdır. Hər iki mülahizələri göstərən kurqan abidələri Azərbaycanda da tədqiq edilib. Burada qeyd edilməlidir ki, etnoqrafik materiallar əsasında nəticələrin tunc dövrünə tətbiqi əvvəlki tədqiqatlardakı kimi artıq birmənalı qarşılanmır. Həmçinin, yarımbaşlıqda kurqan dəfn ənənəsinin yaranması barədə əsas nəzəriyyələr və onların tənqidi göstərilmişdir. Son dövr elmi ədəbiyyatda geniş mənada Ön Asiyada, Cənubi Qafqazda, xüsusilə də Azərbaycanda qeyd edilmiş xalkolitin sonuna aid kurqanların Şimali Avrasiyadakı kurqanlarla müqayisədə daha qədim olması barədə radiokarbon analizlərə əsaslanan nəzəriyyə (N.Müseiyibli, F.Kol, V.A.Trifonov) güclənməkdədir.

Dissertasiyanın üçüncü fəslı **“Şimali Azərbaycanın tunc dövrü kurqanları arxeoloji nəzəriyyənin mədəni atribusiyaya kontekstində”** adlanır və yeddi yarım fəsildən ibarətdir. Əvvəlki fəsillərdə göstərilədiyi kimi Şimali Azərbaycan ərazisində bütün tunc dövrü kurqanları həmdövr arxeoloji mədəniyyətlərin (son xalkolit dövründə “Leylatəpə”, ilk tunc dövründə “Kür–Araz”, orta tuncda “Naxçıvan”/“Təzəkənd” və ya “Azərbaycanın orta tunc dövrü boyalı qabları”, son tuncda əsasən, “Xocalı–Gədəbəy”) yerli varinatlarının qəbir abidələrinin bir tipi kimi çıxış edirlər. Son tuncda bu cür xüsusiyyətlər daha çox özünü büruzə verir.

Vaxtilə, N.V.Minkeviç-Mustafayeva apardığı təsnifata əsaslanaraq, Xocalı–Gədəbəy mədəniyyətinin 3 qrupunun (Qarabağ, Gədəbəy, Gəncə–Göygöl) müxtəlif mərhələlərinə daxil kurqanları göstərmişdir. Miqrant elementin mövcudluğunu inkar etmədən onun bir tərəfdən assimilə edilməsini, ikinci tərəfdən, yerli mədəniyyəti yalnız konkret coğrafi arealda daha da təkmilləşdirən, mürəkkəbləşdirən, rəngarəng edən detal kimi qiymətləndirmək olar.

Bir elm kimi meydana gəlməsi dövründən etibarən arxeologiyayı etnik atribusiyaya (və ya etnik interpretasiya, və ya etnik mənsubiyyət) problemi müşayət etməkdədir. Arxeologiyada qəbul edilmiş müxtəlif şərti anlayışlara (arxeoloji mədəniyyət, arxeoloji abidə, arxeoloji artefakt və d.) münasibətdə etnik atribusiyaya problemini iki böyük tərkibə

ayırmaq olar: 1) etnik əlamətə görə yaranmış insan birliyi formasının (tayfa, tayfa ittifaqı, etnos və d.) şərti arxeoloji anlayışa (mədəniyyət, abidə, artefakt və d.) görə təyini imkanları; 2) şərti arxeoloji anlayış əsasında tarixi insan birliyinin linqvistik mənsubiyyətinin təyini imkanları.

Fəslin birinci yarımfəsli **“Kurqan tipli dəfn abidəsi etnik marker kimi”** adlanır. Arxeoloji mədəniyyətin etnik atribusiyası (burada işlənən “etnik” anlamı müxtəlif arxeoloji mədəniyyətlər arasında, həmçinin eyni arxeoloji mədəniyyət çərçivəsində regional fərqlərə malik qədim insan toplumları mənasındadır; linqvistik mənada deyil) probleminə onu təşkil edən tərkib komponentlərindən olan dəfn ənənəsinin və konkret tipli qəbir abidəsinin etnomarker kimi çıxış etməsi arxeologiyada ayrıca bir problemdir. Yarımfəsildə arxeoloji ədəbiyyatda etnik marker kimi müxtəlif arxeoloji kateqoriya və ya artefakt çeşidlərinin (dəfn abidəsi, dəfn üsulu, dəfn inventarının elementləri və d.) olması barədə arxeoloqların (S.V. İvanova, V.Masson, M.Gimbutas, C.Mellori, A.Hoysler, V.Milojçiç, F.Şaxermeyr, V.Şnirelman, A.Lindal, İ.Pikirayi, S.Bessonova, Q.Maksimenkov, M.Şvetsov, A.Hardinq və d.) müxtəlif fikirləri əks olunmuşdur.

Azərbaycan ərazisində də tunc dövrü kurqanların əsasən dəfn üsuluna görə etnik fərqlənməsi barədə fikirlər də (İ.Nərimanov) mövcuddur. Göstərilmişdir ki, gəlmə və yerli elementin payının sintezdə təzahür etmiş mədəniyyətdəki qismini yalnız xüsusi arxeometrik tədqiqatlar (arxeogenetika, paleoantropologiya və s.) ayırd edə bilər.

“Klassik Qərb arxeoloji nəzəriyyəsində etno-linqvistik atribusiyası problemi” adlı ikinci yarımfəsildə daşıyıcıları barəsində yazılı informasiya olmayan arxeoloji mədəniyyətə “etno-linqvistik atribusiyasının”, yəni, dil mənsubiyyətinin verilə bilməsi, arxeoloji mədəniyyətin hər hansı bir komponentinin, məsələn, müəyyən qəbir abidəsi tipinin, hətta dəfn kompleksinin, “etno-linqvistik marker” olması mümkünlüyü kimi problemlərə nəzər salınıb. Qeyd olunmalıdır ki, bu problemlər əsasən arxeoloji nəzəriyyə müstəvisindədir ki, sovet rejimi dönməsində bu sahə yalnız qeyri-türk respublikaları arxeoloji mərkəzlərinin preroqativi idi. Yarımfəsildə XIX əsrin sonundan XX əsrin 50-ci illərinədək Qərb arxeoloji nəzəriyyəsində irqçi və millətçi baxışların təsiri altında olan biologizator, primordialist mahiyyətli konsepsiyaların və onların nümayəndələrinin (Q.Kossinna, V.Çayld, İ.Borkovski, T.Sulimirski), həmçinin, tənqidi və universal yanaşma

sərgiləyən arxeoloqların (E.Vale, H.Preidel, H.Eggers, R.Haxmann) göstərilən problem üzrə mövqeləri əks olunmuşdur.

Üçüncü fəslin **“Müasir Qərb arxeoloji nəzəriyyəsində etno-lingvistik atribusiyaya problemi”** adlı üçüncü yarımfəslində XX əsrin 60-cı illərindən XXI əsrin əvvəllərində Qərbdə formalaşmış “prosessual/yeni” (L.Binford, D.Klark, A.Renfrü) və “post-prosessual/koqnitiv arxeologiya” (İ.Hodder) adlı nəzəriyyələrdə artıq biologizatorçu, primordialist konsepsiyaların, arxeologiyada etnosentrizmin tənqidi, göstərilən nəzəriyyələrə yaxın mövqedə olan (C.Ford, A.Spoldinq, K.Paykın, S.Brather, A.Hoysler, F.Kurta, Ş.Cons və d.) və ya dixotomik mövqe tutan arxeoloqların (F.Kol) baxışları verilmişdir. Yeni nəsil Qərb arxeoloji nəzəriyyəçiləri göstərilən problem barədə əsasən, belə bir tezişi dəstəkləyirlər ki, daşıyıcılarının dili barəsində yazılı məlumat olmayan arxeoloji mədəniyyətin lingvistik atribusiyası mümkünsüzdür, hər hansı arxeoloji kateqoriya dilin markeri ola bilməz.

“Rusiya arxeoloji məktəbində etno-lingvistik atribusiyaya probleminin mərhələləri” adlı dördüncü yarımfəsildə sovet və post-sovet Rusiyasında arxeoloji nəzəriyyənin əsasən üç mərhələsi verilmişdir. 50-ci illərin sonlarına qədər (stalinizm dövründə) SSRİ-də marksizm əsas ideoloji baza olaraq arxeoloji nəzəriyyənin təməlini təşkil edir, bu təməldə “stadialçılıq” konsepsiyası (V.İ.Ravdonikas, P.N.Tretyakov, A.P.Kruqlov, Q.V.Podqayetski, İ.İ.Meşaninov, Y.Y.Kriçevski) aparıcı olmuş, etnik atribusiyaya problemi yasaq edilmişdi. Stalinizmdən sonra ikinci mərhələ başlayır ki, bu mərhələdə A.Y.Bryusov, L.S.Kleyn və G.P.Qriqoryev Qərbdə artıq inkar edilən primordialist, biologizatorçu (kossinist) baxışları SSRİ arxeologiyasına gətirirlər. Bu mərhələ də biologizatorçu, primordialist tendensiyanın bir sıra tədqiqatçıların (A.Y.Bryusov, D.A.Avdusin, A.A.Formozov, N.Y.Merpert, V.A.Safronov, Y.Y.Kuzmina və d.) əsərlərində öz əksini tapması ilə xarakterizə olunur. Eyni zamanda 70-ci illərdə A.Arutyunov və A.Xazanov “yeni” və “koqnitiv arxeologiyanın” müddəalarını sovet arxeologiyasına gətirməyə çalışırlar. SSRİ-nin dağılması ilə Rusiya arxeologiyasında üçüncü mərhələ başlamışdır ki, primordialist, biologizatorçu, “hind-avropasentrist” (L.Kleyn, P.Koltsov, A.Yudin və digər) mövqenin aparıcı olması və “yeni arxeologiya” (N.Kradin, V.Şnirelman, Y.Daңçenko və d.) və ya da dixotomik (S.N.Korenevski) mövqenin isə, nisbətən azsaylı tərəfdarlara sahib olması göstərilmişdir.

Fəsilin **“Siyasi motivli qərəzkarlıq və onun reministsensiyaları”** adlı beşinci yarımfəsilində XIX əsrin ortalarından etibarən kurqan dəfn ənənəsinin daşıyıcısı olan qədim tayfaların tarixinə irqçi və imperialist mövqedən qərəzli baxışların iki böyük qrupda təsnifatı göstərilib: 1) Köçəri-maldar tayfalar tarixdə yalnız vəhşi və dağıdıcı rol oynamışlar (A.A.Kunik, N.M.Karamzin, S.M.Solovyov, V.O.Klyuçevski və d.); 2) Tunc dövrü köçəri-maldar tayfalar kulturteqger olaraq yalnız Hind-Avropa (“hind-german”) dillərində danışmışlar (V.Hen, V.Çayld, E.Vale, H.Güntert, M.Gimbutas, D.Entoni və d.). Həmçinin, XIX əsrin sonundan müasir dövrdə Rusiya və Qərbdə arxeologiyanın anti-türk irqçi siyasətə tabe etdirilməsi barədə faktlar verilmişdir.

Altıncı yarımfəsil **“Şimali Azərbaycan tunc dövrü kurqan dəfn ənənəsi daşıyıcılarının etno-lingvistik atribusiyası barədə mülahizələr”** adlanır. Yarımfəsildə Azərbaycanın tunc dövrü əhalisinin erməni və ya hind-german olması barədə irqçi mövqeli V.Belkin, A.G.Vilkenin köhnəlmiş, sovet dönəmində Kür–Araz arxeoloji mədəniyyəti daşıyıcılarının pra-kartvel dilli (O.M.Caparidze, İ.M.Dyakonov, V.A.Safronov), Hind-Avropa dilli (G.A.Melikişvili, T.V.Qamkrelidze, V.V.İvanov), son tunc dövrü Xocalı–Gədəbəy mədəniyyətinə aid at dəfni olan kurqanlara sahib əhalinin hind-irandilli miqrantlar (M.Poqrebova, İ.Əliyev, M.Hüseynova, Y.Kuzmina) olması barədə heç bir yazılı mənbə, empirik faktla təsdiqlənməyən mülahizələri və onların tənqidi verilmişdir.

Dissertasiyanın yeddinci yarımfəsli **“Şimali Azərbaycan tunc dövrü kurqan dəfn ənənəsi daşıyıcılarının etno-lingvistik atribusiyası metodikasının tənqidi”** adlanır və beş yarımbaşlıqdan ibarətdir. Yarımfəsildə Şimali Avrasiyada və Ön Asiyada, həmçinin, Cənubi Qafqazda e.ə. IV minilliyin əvvəlindən e.ə. I minilliyin əvvəllərinədək dilləri barədə yazılı məlumat olmayan əkinçi–maldar və maldar tayfaların etno-lingvistik atribusiyası metodikasına daxil əsas metodların təsnifatı (1. Paleolingvistik rekonstruksiya əsasında əcdad dil ailəsi daşıyıcılarının qədim coğrafiyası və sosial-iqtisadi modeli; 2. Retrospektiv (tarixi etnoqrafik) metod; 3. Mifoloji interpretasiya; 4. Antropoloji (bioloji) determinizm metodu; 5. Arxeogenetik tədqiqatların nəticələrinə əsaslanan metod) verilmişdir. Bu metodlara yanaşma iki əsas qrupa bölünmüşdür: 1) Klassik (kossinist, primordialist) yanaşma; 2) Müasir Qərb arxeoloji nəzəriyyəsi mövqeyindən baxış.

Yeddinci yarımfəslin hər bir yarımbaşlığında (“**Paleolinqvistik rekonstruksiya metodu**”, “**Retrospektiv (tarixi etnoqrafik) metod**”, “**Mifologiya əsasında interpretasiya metodu**”, “**Antropoloji (bioloji) determinizm metodu**”, “**Arxeogenetik tədqiqat nəticələrinin tətbiqi metodu**”) bu metodlar analiz edilmiş, onların universal olmadığı, spekulasiyalar və subyektiv interpretasiyalar üçün meydan açdığı göstərilmişdir. Eyni zamanda xüsusi olaraq bildirilmişdir ki, kossinist, primordialist, biologizatorçu, etnosentrist mövqedə olan tədqiqatçılar yazısız arxeoloji mədəniyyət daşıyıcılarının dilləri barədə konsepsiyalarını məhz həmin diskret məntiqli metodlarla əsaslandırmağa çalışırlar. Amma müasir Qərb arxeoloji nəzəriyyəsində arxeoloqun əsas vəzifəsinin arxeoloji mədəniyyət daşıyıcısının dilinin təyini olmadığı, birmənalı olaraq yalnız tarixi yazılı mənbənin etnolinqvistik interpretasiyanın əsas kriterisi kimi çıxış etməsi göstərilmişdir.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində aparılan tədqiqata yekun vurularaq, mövzu ilə bağlı əldə olunmuş elmi qənaət və müddəaların ümumiləşdirilmiş nəticələri əks edilmişdir. Göstərilmişdir ki, Şimali Azərbaycanda kurqan tipli dəfn abidəsi son xalkolitdə yerli, endemik təzahür olan Leylatəpə mədəniyyəti çərçivəsində, təkamül prosesində olan rüşeym (inkubasiya) səviyyəsində peyda olur. Şimali Azərbaycanda ilk, orta və son tunc dövrü üçün xarakterik olan kurqanlar (konstruktiv elementləri də daxil olmaqla), həm rasionallıq, həm də kökündə dini baxışlar duran dəfn ənənələri və digər irrasional mənalı əks etdirirdilər. Tunc dövrü kurqanları müvafiq olaraq tunc dövrünün xronoloji mərhələləri üzrə müvafiq arxeoloji mədəniyyətlərin qəbir abidələrinin tipini təşkil edir. Ümumilikdə, Şimali Azərbaycan ərazisində 3 tip kurqan planlama ideyasını təsnif etmək olar ki, onlardan yalnız biri –prototipi və davam forması izlənilməyən kurqanaltı sərdabə tipi ilk tuncun orta–son mərhələsi xronoloji çərçivələrində təzahür edir. Digər iki tip (kameranı sal daşlardan düzəldilmiş və daha geniş yayılmış planlaması variativ formalı kurqanlar) ilk, orta və son tunc dövründə geniş və lokal coğrafiyalarda qeyd edilir. Kameranı sal daşlardan düzəldilmiş kurqanların fenomenini konvergentlik ilə izah etmək mümkündür. Amma, hər halda endemik ənənələrin regionda uzun müddət yaşamasını da inkar etməyə əsas yoxdur.

Arxeoloji nəzəriyyədə mövcud fikirləri nəzərə alaraq yekunlaşdırmaq olar ki, Şimali Azərbaycanda eyni və ya müxtəlif dövr

kurqanların konstruksiyasında fərqlər, kameralarda istər eyni, istərsə də müxtəlif pozada və halda dəfni (inhumasiya, kremasiya, “paket”, parçalama, kenotaf, katakomb və s., dəfn inventarının zənginlik göstəricisi və d. faktorlar) mütləq olaraq müxtəlif dini baxışların və ya müxtəlif etnik mənsubiyyətin göstəricisi ola bilməz. Belə ki, tunc dövrü Şimali Azərbaycan əhalisinin dini baxışları barədə tarixi yazılı məlumat yoxdur. Mümkündür ki, eyni etnik özünədərkə və dini dünyabaxışa malik tayfalar dəfn ənənəsində plürualist idilər.

Eyni zamanda gəlmə əhalinin mədəni təsirini də inkar etmək mümkün deyil. Amma gəlmə əhalinin təyini problemlı məsələdir. Bunu müxtəlif həmdövr kurqanlardan (eyni zamanda torpaq, daş qutu və d. tipli qəbir abidələrindən) tapılmış skeletlərin genetik analizləri vasitəsilə onların həmdövr populyasiyalar ilə qohumluğunun təyini –ya qismən, ya da bütünlüklə bu mülahizələrin təsdiqi və ya inkarı üçün şərait yarada bilər. Həmçinin, hər bir etnik fərq (arxeoloji mədəniyyətlər arasında və ya konkret arxeoloji mədəniyyətin daxilindəki areala və dövrə görə fərqli qrupların arasında) dil fərqlərinin də olduğunu təsdiq etmir və əksinə, etnik birlik (və ya eyni arxeoloji mədəniyyət daşıyıcıları) çoxdilli də ola bilərdi. Azərbaycan ərazisində tunc dövründə kurqan dəfn ənənəsi üzrə Cənubi Qafqazdan kənar ərazilərdən hər hansı paket formatında miqrasiyaya işarə edən bir ədəd belə kurqan tipli abidə aşkar edilməyib.

Etno-lingvistik atribusiyaya probleminə gəldikdə isə, yekun budur ki, daşıyıcılarının dili barəsində səhih və ya bütünlüklə məlumat olmayan arxeoloji mədəniyyətə verilmiş etno-lingvistik atribusiyaya – maksimum, təsdiqi olmayan mülahizə kimi nəzərdən keçirilə bilər. İndiyədək etno-lingvistik atribusiyaya üçün istifadə edilən metodlar əsasən, primordialist mövqeli tədqiqatçılar tərəfindən yaradılmışdır, bu metodlar sxematik və diskretdir, tarixi proseslərə sadələşdirilmiş baxışdan doğmuşlar, subyektiv interpretasiya və spekulyasiyalar üçün geniş meydan yaradırlar.

Dəfn abidəsi, o cümlədən, kurqan tipli qəbir abidəsi, yalnız daşıyıcılarının dili barədə dəqiq yazılı məlumat olduqda etnik marker (taksonomik əlamət, determinant) kimi çıxış edə bilər. Amma bu halda belə, unutmaz lazımdır deyil ki, dəfn –dini və ya mifoloji dünyagörüşə əsaslanır və bu dünyabaxışı müxtəlif dilli etnoslar bölüşə bilərdilər.

**Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin çap olunmuş
aşığıdakı elmi işlərində öz əksini tapmışdır:**

1. Cənubi Qafqazın eneolit və tunc dövrü kurqan mədəniyyətinin etno-genetik interpretasiyasında Riqvədə məlumatlarından istifadə metoduna dair // Azərbaycan Arxeologiyası, 2011, cild 14 (say 1), Bakı: Xəzər Universiteti, 2012, s.35–46.
2. Atın əhliləşdirilməsi probleminin arxeologiya, paleozoologiya, dilçilik və d. elm sahələrinin təmasında müasir durumu // Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası - 2013, c.2, Bakı: Nafta-Press, 2014, s. 176–194.
3. Topdağdağan kurqan qrupundakı 9 sayılı kurqanın daş örtüyünün bəzi parametrləri (çəki tutumu, daş fakturasının analizi) üzrə ilkin təhlil // Tarix və onun problemləri, c.1, Bakı: Azərbaycan, 2014, s. 271–284.
4. Müasir Qərb arxeologiyasında nəzəri cərəyanlar və etnik atribusiya problemi // Tarix və onun problemləri–2015, c.1, Bakı: Azərbaycan, 2015,s.335–348.
5. Şimali Avrasiyada kurqan dəfn ənənəsinin yaranma arealı barədə hipotezlər // Azərbaycan Arxeologiyası, c.18 (say 1), Bakı: Xəzər Universiteti, 2015,s. 32–47.
6. The ritual of “sacralization of wastes” of the Late Bronze age in the Southern Caucasus (on materials found in stone mounds of kurgans on territory of Azerbaijan Republic) // Scientific discussion, vol. 2, No 2, Praha: - “Scientific discussion”, 2016, p.27–30.
7. Кольцевой вал из материкового суглинки: об одном элементе конструкции в курганах поздней бронзы Евразии / «Кадырбаевские чтения-2016». Материалы V Международной научной конференции (6-7 октября 2016 года),Актобе: ИП Жанадилова С. Т., 2016, с. 89–95
8. Müasir arxeoloji nəzəriyyədə etnik atribusiya metodlarının tənqidi // Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası-2015, c.2, Bakı: Nafta-Press, 2016, s.106–116.

**Культурная принадлежность курганного обряда погребения
эпохи бронзы Северного Азербайджана**

РЕЗЮМЕ

В диссертации к комплексному изучению привлечена проблема культурной принадлежности погребальных памятников курганного типа на территории Северного Азербайджана. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, списка литературы и дополнений.

Во введении обоснованы актуальность исследования, охарактеризованы периоды исследования курганов эпохи бронзы на территории Северного Азербайджана и степень изученности данной проблемы, указана научная новизна и практическая значимость, определены цели и задачи исследования.

В первой главе «Погребальные памятники курганного типа Северного Азербайджана (особенности по периодам и регионам)» дана развернутая информация о курганах эпохи бронзы, рассмотрены особенности курганов по эпохам и регионам, дана информация об истории исследования курганов. Во второй главе «Погребальные памятники курганного типа Северного Азербайджана в актуальном контексте современной теоретической и практической археологии» рассмотрены проблемы, связанные с терминологией, рациональным и иррациональным подтекстом, отражением социальной стратиграфии, затронут вопрос о месте кургана в современной классификации погребальных памятников в археологии.

В третьей главе «Погребальные памятники курганного типа Северного Азербайджана эпохи бронзы в контексте проблемы культурной атрибуции теоретической археологии» на конкретных примерах показано, что курганы эпохи бронзы являлись всего лишь одним из типов погребальных памятников археологических культур разных периодов и ареалов современного Северного Азербайджана, а возможные пришлые элементы этой традиции всего лишь обогащали погребальные обряды местных культур. В данном контексте затронута проблема этнической и этно-лингвистической

атрибуции культур до возникновения письменности, дан критический анализ позиций классических и современных школ археологической теории Запада, СССР и пост-советской России по данному аспекту, восходящие к устаревшим тенденциям.

В заключении автор подчеркивает два критерия (датировка и элементы подкурганного погребального комплекса) культурной принадлежности курганного обряда погребения и три основных направления развития курганного погребального обряда. Автор резюмирует, что погребальные памятники курганного типа на территории современного Азербайджана разных периодов эпохи бронзы эндемичны и были присущи местным культурам.

**Cultural affiliation of the Kurgan burial rite of
Northern Azerbaijan in the Bronze Age**

SUMMARY

In this research work the problem of cultural affiliation of burial monuments of Kurgan type of Bronze Age in the territory of Northern Azerbaijan has been studied comprehensively. As the research work based on scientific literature, a structure of this thesis consists of the introduction, three chapters, the conclusion, the list of references and additions.

In the introduction, the author substantiated the relevance and importance of the study, the periods of study of bronze age mounds in Northern Azerbaijan and the degree of study of this problem were widely described, scientific novelty and practical significance were indicated, and goals and objectives of the research were defined.

In the first chapter of the thesis, which is called "Funeral monuments of the Kurgan type of Northern Azerbaijan (features by periods and regions) ", the researcher gave detailed information about the barrows of all periods of the bronze epoch. The specific features of the mounds according to the epochs and regions are also considered, and the information about the history of the study of barrows is given.

In the second chapter of the thesis, entitled "Burial monuments of the Kurgan type of Northern Azerbaijan in the actual context of modern theoretical and practical archeology", which has been addressed the issue of problems related to the terminology, rational and irrational implications, the reflection of social stratigraphy, and the question of the location of the burial mound in the modern classification of funerary monuments in archaeological theory have been also analyzed.

In the third chapter of the thesis, entitled "Funeral monuments of Kurgan type of Northern Azerbaijan in the Bronze Age in the context of the problem of cultural attribution of theoretical archeology", the researcher showed that the kurgans of the Bronze Age were just one of the types of funerary monuments of archaeological cultures of different

periods and areas of the territory of the present Northern Azerbaijan, so the possible alien elements merely had enriched this type of funeral rite of local cultures. In this context, the problem of ethnic and ethno-linguistic attribution of preliterate cultures is touched upon, a critical analysis of positions on this aspect of classical and modern schools of archaeological theory of the West, the USSR and post-Soviet Russia is given. Criticism of the main methods (paleolinguistic reconstruction, retrospective, miphological, anthropologic, archaeogenetic) of ethno-linguistic attribution of the carriers of the funeral rite of the preliterate cultures, related to racist, primordialistic, social darwinistic (biologizatoric) tendencies of the classical theory of archeology, is also given.

In conclusion, the author emphasizes two criterions (dating and elements of the under kurgan's mound funerary complex) of the question of the cultural affiliation of the burial rite and three main directions of the development of the kurgan funeral ritual according to the planographic and constructive idea. The author summarizes that the funerary monuments of the Kurgan type of the territory of modern Azerbaijan of different periods of the Bronze Age had been endemic and the express of local cultures.

Tiraj 100. Format 60x84 ¹/₁₆

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının mətbəəsi
Bakı ş., H.Cavid pr-ti 115

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ**

На правах рукописи

ПАРВИЗ ПАША ОГЛЫ ГАСЫМОВ

**КУЛЬТУРНАЯ ПРИНАДЛЕЖНОСТЬ КУРГАННОГО
ОБРЯДА ПОГРЕБЕНИЯ ЭПОХИ БРОНЗЫ
СЕВЕРНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА**

5505.02 - Археология

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по истории**

БАКУ-2017